

КАФЕДРА ЗАГАЛЬНОГО ТА СПЕЦІАЛІЗОВАНОГО ФОРТЕПІАНО

ЗАГАЛЬНЕ ФОРТЕПІАНО

Освітній ступінь	магістр
Спеціальність	025 Музичне мистецтво
Освітньо-наукова програма	«Оперно-симфонічне диригування»
Статус	<u>вибіркова</u>
Форма контролю	<u>залік</u>

Курс	1, 2
Семестр	1,2,3,4

ECTS	4	
Годин	120	90
Індивідуальні заняття	68	20
Самостійна робота	52	50

Інформація про викладачів навчальної дисципліни

ПІБ	Магомедбекова Н.П. , заслужений діяч мистецтв України, професор кафедри загального фортепіано Національної музичної академії України імені П. І. Чайковського; Осока О.В. , в.о. професорки, кандидат мистецтвознавства, доцент, кафедри загального фортепіано, декан фортепіанного факультету Національної музичної академії України імені П.І. Чайковського
Профіль викладача	https://orcid.org/0000-0002-1193-2570 (Осока О.В.)
e-mail	osokae@gmail.com

Анотація навчальної дисципліни

Викладання курсу базується на міждисциплінарному підході, який реалізується через тісний зв'язок з такими дисциплінами як фах, історія виконавства, історія музики, світова художня культура. Це сприятиме концептуальному осмисленню творчих завдань, які постають перед майбутнім оперно-симфонічним диригентом.

Володіння студентами спеціалізації «Оперно-симфонічне диригування» таким універсальним інструментом як фортепіано відкриває виняткові можливості в опануванні суто фортепіанного репертуару та музики практично всіх жанрів, стилів, виконавських складів (оперної, симфонічної, хорової, камерної, вокальної, інструментальної та ін.)

Основна мета курсу:

Основною **метою** дисципліни «Фортепіано» є вивчення значного за обсягом педагогічного репертуару, спрямованого на майбутню практичну діяльність, а саме: виконання перекладень симфонічних творів, оперних та балетних клавирів тощо.

Завдання курсу:

- підвищення рівня володіння фортепіано з урахуванням попередньої музичної освіти;
- формування у студентів умінь та навичок гри в ансамблі;
- формування у студентів умінь та навичок акомпанування;
- удосконалення навичок читання нот з аркушу та транспонування;
- розвиток самостійності при ознайомленні та вивченні репертуару;

- використання теоретичних знань та практичних навичок з фаху (оперно-симфонічне диригування), теорії та історії музики, гармонії, аналізу музичних форм при опануванні творів, що вивчаються;
- формування музично-виконавської майстерності;
- формування готовності до сценічної діяльності.
- поглиблення та розширення знання з історії оркестру, історії оперного театру, інструментовки, гармонії, поліфонії, композиції.

Формування компетентностей:

- грамотне відтворення нотного тексту;
- знання рис різних музичних стилів та особливостей виконання;
- розуміння принципів формоутворення та розвитку основних компонентів музичної мови;
- набуття виконавської волі, концертної витримки;
- вміння організувати роботу у відповідності щодо творчих задач;
- самостійність у рішенні завдань художньої інтерпретації.

Зміст дисципліни:

Основу навчального матеріалу складають зарубіжна та українська класика, кращі твори сучасних українських та зарубіжних композиторів. Рекомендований студенту репертуар відповідає індивідуальним особливостям студента, рівню його фортепіанної та загально-музичної підготовки (середньої спеціальної або вищої). Перспективно-стильове планування індивідуальних занять спрямоване на подальший розвиток професійних якостей. Доцільно підібраний художній репертуар стає могутнім знаряддям поліпшення та прискорення музично-виконавського розвитку студента.

Результати навчання

В результаті вивчення дисципліни студент повинен

знати:

- оперну, симфонічну та камерно-концертну літературу;
- літературу з теорії та історії музики, історії театру, аналізу музичних форм;

вміти:

- достатньо вільно читати нотний текст;
- вивчати з вокалістами оперні партії;
- акомпанувати солісту, ансамблю;
- відтворювати оркестрове звучання фортепіанної партії;
- реалізовувати художній задум за допомогою виконавських засобів виразності (тембр, штрихи, педалізація, динамічний план, агогіка, технічні прийоми);

бути ознайомленим з:

- практичними основами суміжних фахових дисциплін (музично-режисерською роботою, оперною практикою, читанням партитур та ін.);
- широким колом творів різних стилів та жанрів (крім індивідуального плану) за допомогою перекладень для одного або двох фортепіано;
- спеціальною літературою, що досліджує всі аспекти роботи та взаємовідносини диригента з творчим колективом;
- відеозаписами музично-сценічних творів та концертів за участю видатних виконавців, оркестрів, диригентів.

Перелік тем

МОДУЛЬ 1.

Змістовий модуль 1

1. Твір великої форми (частина симфонії у формі сонатного allegro або оперна увертюра у перекладенні для одного чи двох фортепіано в чотири руки).

Змістовий модуль 2

2. Поліфонічний твір або п'єса за довільним стильовим вибором в ансамблевому виконанні в чотири руки.

3. Акомпанемент (сольні вокальні номери з опер та музики до музично-драматичних спектаклів, камерно-вокальні, інструментальні твори).

МОДУЛЬ 2.

Змістовий модуль 3

4. Твір великої форми (частина симфонії у формі сонатного allegro або оперна увертюра у перекладенні для одного чи двох фортепіано в чотири руки).

Змістовий модуль 4

5. Поліфонічний твір (інвенції, прелюдії та фуги, канони, частини старовинної сюїти чи партити, контрапункти з «Мистецтва фуги» Й.С.Баха).

6. Твір малої форми (п'єса для сольного або ансамблевого виконання в чотири руки).

7. Акомпанемент (сольні вокальні номери з опер та музики до музично-драматичних спектаклів, камерно-вокальні або інструментальні твори).

МОДУЛЬ 3.

Змістовий модуль 5

8. Твір великої форми (частина сонати у формі сонатного allegro, фантазія, варіації, рондо).

Змістовий модуль 6

9. Поліфонічний твір (прелюдії та фуги, канони, частини старовинної сюїти чи партити, контрапункти з «Мистецтва фуги» Й.С. Баха, поліфонічні частини з симфонічних творів) або п'єса за довільним стильовим вибором в ансамблевому виконанні в чотири руки.

10. Акомпанемент (сольні вокальні номери з опер та музики до музично-драматичних спектаклів, інструментальні твори, частина концерту).

МОДУЛЬ 4.

Змістовий модуль 7

11. Твір великої форми (частини симфонії у формі сонатного allegro, оперні увертюри, концерти) у перекладенні в чотири руки.

Змістовий модуль 8

12. Поліфонічний твір (прелюдії та фуги, частини старовинної сюїти чи партити, контрапункти з «Мистецтва фуги» Й.С. Баха, поліфонічні частини з симфонічних творів).

13. Твір малої форми (п'єса для сольного або ансамблевого виконання в чотири руки з оперного або балетного клавіру, номер з циклу п'єс).

14. Акомпанемент (сольні вокальні номери з опер та музики до музично-драматичних спектаклів, вокальні та інструментальні твори, оркестрові партії інструментальних концертів у перекладенні для фортепіано).

Форми та технології навчання

Дисципліна «Загальне фортепіано» для студентів освітнього ступеня «Магістр» складається з індивідуальних занять та самостійної роботи, а також включає концертні (публічні) виступи для набуття виконавського сценічного досвіду. Передача та сприйняття навчальної інформації здійснюється на індивідуальних аудиторних заняттях з використанням наступних методів: практичних (пошукова, аналітична, дослідницька практики), активних (розповідь, бесіда), наочних (ілюстрація, виконання програмного репертуару).

Самостійна робота студентів є найважливішою частиною навчального процесу, від її ефективності залежить рівень засвоєння курсу «Фортепіано».

Теми та завдання для самостійного опрацювання творів формуються з урахуванням загальної спеціалізації, індивідуального плану студентів та визначаються викладачем щотижня. Перевага надається акомпанеентам до інструментальних творів, фортепіанним ансамблевим перекладенням оркестрових творів (симфоній, балетів, оперних увертюр тощо).

Навчальні ресурси

Нотний матеріал програмного репертуару, музикознавча та методична література представлена у вільному доступі в бібліотеці та читальній залі Академії. Інструментарій у репетиційних приміщеннях, навчальних аудиторіях, концертних залах Академії надається для самостійних занять та проведення аудиторних індивідуальних занять, репетицій, концертних виступів відповідно до розкладу. За умови дистанційного навчання всі необхідні для вивчення навчальної дисципліни основні та додаткові матеріали надсилаються у відповідну групу на платформах MOODLE, Viber, Zoom, Telegram, Google disk.

Методи контролю

Контроль здійснюється у кожному семестрі. Підсумковими формами контролю з дисципліни «Загальне фортепіано» є модульні контрольні уроки та заліки, на яких студент повинен виконати всю програму напам'ять за винятком ансамблів, акомпанементів та фортепіанних перекладень симфонічних творів. Поряд з обов'язковими формами контролю в кожному семестрі проводяться академічні концерти та тематичні вечори, звітні концерти та концерти класів. Якщо студент виконує на такому концерті певну частину залікової або екзаменаційної програми, то цей виступ зараховується як залік.

Система оцінювання

Семестри 1-4

№ з/п	Контрольний захід оцінювання	Всього %
1.	Контрольний урок	20
2.	Академічний концерт	20
3.	Залік	40
4.	Участь у концерті класу, кафедри тощо.	10
5.	Участь у конкурсі, фестивалі тощо	10
	Всього	100

Критерії оцінювання знань студентів:

Критерії оцінювання повинні враховувати не тільки якість виконаної програми, зростання технічного рівня, опанування різних стилів та жанрів, але й результат самостійного опрацювання студентами рекомендованої літератури, пов'язаної з програмними творами. У кожній модульній програмі студент повинен виконати один твір напам'ять.

У загальній позиції оцінювання, стають визначальними такі фактори:

- рівень підготовки;
- рівень репертуару;
- технічний рівень виконання програми (розкриття образного змісту, відчуття стилю, відчуття цілісності форми, інтерпретації, володіння фактурою, педалізацією).

Оцінка «відмінно» виставляється, якщо: студент цілком засвоїв учбово-програмний матеріал, доносить ідею твору, правильно розуміє стилеві особливості автора і твору, що виконується. Музична інтерпретація художньо-звукового образу відрізняється виразністю, технічною досконалістю та педалізацією.

Оцінка «добре» виставляється, якщо: студент цілком засвоїв програмний матеріал семестру, систематично займався. Виконання грамотне, технічно якісне, продумане і музичне, але має деякі недоліки.

Оцінка «задовільно» виставляється, якщо: студент посередньо знає учбово-програмний матеріал, але недостатнє проникнення в ідейно-художній зміст творів. Виконання програми з явними помилками.

Оцінка «незадовільно» одержується студентом за умови невиконання програми або виконання на дуже низькому художньому та технічному рівні із значними помилками, відсутність творчого розвитку студента, погане відвідування занять з фортепіано.

Інклюзивне навчання

Навчальна дисципліна може викладатися для більшості студентів з особливими освітніми потребами.

Неформальна освіта

У межах вивчення навчальної дисципліни передбачається участь студентів у вітчизняних та міжнародних музичних фестивалях та конкурсах, концертах, відвідування культурно-мистецьких заходів, оперних та драматичних вистав, мистецьких виставок тощо.

РЕКОМЕНДОВАНА МЕТОДИЧНА ЛІТЕРАТУРА

1. Алексеев А. Д. Методика обучения игре на фортепиано. – М.: Музыка, 1978.
2. Алексеев А. Д. Из истории фортепианной педагогики: Хрестоматия. – К., 1974.
3. Баренбойм Л. А. Вопросы фортепианной педагогики и исполнительства. –Л.: Сов. комп., 1981.
4. Баренбойм Л. А. Путь к музицированию. –Л.: Сов. комп., 1989.
5. Бодки Э. Интерпретация клавирных произведений И. С. Баха. – М.: Музыка, 1993.
6. Браудо И. А. Об изучении клавирных сочинений Баха в музыкальной школе. Издание 3. –Л.: Музыка, 1979.
7. Браудо И. А. Полифоническая тетрадь. –М.: Музыка, 1966.
8. Булатова Л. Б. Стилиевые черты артикуляции в фортепианной музыке XVIII и первой половины XIX вв. – М.: Музыка, 1991.
9. В классе А.Б. Гольденвейзера /сб. научный статей, сост. Д. Благой, Е. Гольденвейзер. – М.: Музыка, 1986.
10. Вольф К. Уроки Шнабеля. – М.: Издательский дом «Классика-XXI», 2006.
11. Вопросы воспитания музыканта-исполнителя. – Вып.68. – М.: ГМПИ им. Гнесиных, 1983.
12. Вопросы фортепианной педагогики /Ред. В. Натансона/. – Вып.2. – М.: Музыка, 1967.
13. Воробкевич Т.Б. Методика гри на фортепіано. Навч.-методичний посібник. – Львів: ЛДМА, 2001.
14. Гаккель Л.Е. Фортепианная музыка XX века. – Л.: Сов. Композитор, 1976.
15. Гат И. Техника фортепианной игры. - М.-Будапешт, 1967
16. Голубовская Н. И. Искусство педализации (о музыкальном исполнительстве). – Л.: Музыка, 1985.
17. Гофман И. Фортепианная игра. – М., 1961
18. Гутерман В. Возвращение к творческой жизни. – Екатеринбург: ГЕЛ, 1994.
19. Додаток до програм з курсу загального фортепіано для музичних вузів та середніх спеціальних музичних навчальних закладів /Укладач: С.Б.Зандрок/. - К.,1991.
20. Дроздова М. Уроки Юдиной. – М.: Издательский дом «Классика –XXI», 2006.
21. Друскин М.С. О западноевропейской музыке XX века. – М.: Сов.композитор, 1973.
22. Загорный Н.И. Фортепианная игра как вспомогательный в музыкальном образовании предмет. – Л.-М.,1928.
23. Йовенко З.Н. Общее фортепиано: вопросы методики. – К.: Муз. Україна, 1989.
24. Калинина Н. П. Клавирная музыка Баха в фортепианном классе. – М.: Музыка, 1974.
25. Класс основного музыкального инструмента. Искусство фортепианного интонирования. Учебное пособие для вузов. – М.: Искусство, 2005.
26. Коган Г.М. Вопросы пианизма: изб. статьи. – М.: Сов. Композитор, 1968.
27. Коган Г.М. Работа пианиста. – М., 1979.

28. Коган Г.М. У врат мастерства. – М., 1977.
29. Колеса Ф.М. Музикознавчі праці. – К.: Наукова думка, 1969.
30. Копчевский Н. А. Иоганн Себастьян Бах. /Сб. ст. «Вопросы фортепианной педагогики». Вып.1. Ред.-сост. В. Натансон. – М.: Музыка, 1979
31. Корто А. О фортепианном искусстве. Сост. и ред. К. Аджемов. – М., 1965
32. Кременштейн Б. Педагогика Г.Г Нейгауза. – М.: Музыка, 1984.
33. Курковский Г. В. Питання фортепіанного виконавства. Збірник статей. – К.: Муз. Україна, 1983.
34. Лапп Д. Улучшаем память в любом возрасте. – М., 1993.
35. Либерман Е. Я. Работа над фортепианной техникой. – М.: Музыка, 1971.
36. Либерман Е. Я. Творческая работа пианиста с авторским текстом. – М.: Музыка, 1988
37. Любомудрова Н. А. Методика обучения игре на фортепиано. – М.: Музыка, 1982.
38. Мазель Л.А. Строение музыкальных произведений. – М: Госмузиздат, 1960.
39. Малинковская А. В. Фортепианно-исполнительское интонирование: Проблемы художественного интонирования на фортепиано и анализ их разработки в методико-теоретической литературе XVI-XX веков; очерки /Малинковская. – М.: «Владос», 2005.
40. Мартинсен К. А. Индивидуальная фортепианная техника (на основе звукотворческой воли). – М.: Музыка, 1966.
41. Мартинсен К.А. Методика индивидуального преподавания игры на фортепиано. – М.: Классика XXI, 2003.
42. Месснер В. Аппликатура в фортепианных сонатах Бетховена. – М., 1962.
43. Музыкальное воспитание в современном мире. Материалы 9-ой конференции Международного общества по музыкальному воспитанию (ИСМЕ). – М., 1973.
44. Муха А.І. Принцип програмності в музиці. – К.: Наук.думка, 1966.
45. Нейгауз Г. Г. Об искусстве фортепианной игры. Издание 5. М.: Музыка, 1988.
46. Николаев А. Очерки по истории фортепианной педагогики и теории пианизма. – М.: Музыка, 1980.
47. Николаев А. А. Взгляды Г.Нейгауза на развитие пианистического мастерства. – М.: Музгиз, 1961.
48. Носина В. Символика музыки И. С. Баха. – Тамбов, 1993.
49. Понизовкин Ю. Рахманинов – пианист, интерпретатор собственных произведений. – М., 1965.
50. Савшинский С. И. Пианист и его работа. – Л., 1961.
51. Савшинский С. И. Режим и гигиена работы пианиста. –Л., 1963.
52. Савшинский С. И. Работа над музыкальным произведением. – Л.: Сов.комп., 1961.
53. Светозарова Н., Кременштейн Б. Педализация в процессе обучения игре на фортепиано. – М., 1965.
54. Смирнова Т. И. Фортепиано – интенсивный курс. – М.: Музыка, 1992.
55. Теория и методика обучения игре на фортепиано. /Под общей ред. А. Каузовой, А. Николаевой/. –М.: Владос, 2001.
56. Теплов Б. Психология музыкальных способностей. –М.-Л., 1947.
57. Терликова Л.Е. Методика обучения беглому чтению с листа. Метод. разр. МК РСФСР. – М., 1989.
58. Тимакин Е. М. Воспитание пианиста. –М.: Сов.комп., 1989.
59. Тимакин Е. М. Навыки координации в развитии пианиста. –М.: Сов.комп., 1987.
60. Уроки Зака [сб. статей, сост. А. Меркулов]. – М.: Издательский дом «Классика –XXI», 2006.
61. Фадеева К.В. Вериківський М.І. Цикл фортепіанних прелюдій. – К.: КДУКіМ, 1997.
62. Фейнберг С. Пианизм как искусство. – М., 1969.
63. Цыпин Г.М. Обучение игре на фортепиано. – М.: Музыка, 1984.
64. Швейцер А. И. С. Бах. – М.: Музыка, 1965.
65. Щапов А. Некоторые вопросы фортепианной техники. – М., 1968.
66. Щапов А. Фортепианная педагогика. – М.: Сов. Розсип, 1960.
67. Яворский Б.Л. Сюиты Баха для клавира /под. ред. С. Протопопова/. – М.-Л.: Музгиз, 1947.

ДОДАТКОВА ЛІТЕРАТУРА

1. Абрамян В. Ц. Театральна педагогіка. – К. : Лібра,1996.
2. Арановский М.Г. Музыка как форма интеллектуальной деятельности /Ред.-сост. М.Г. Арановский. – М.: КомКнига, 2007.
3. Базанов В. Техника и технология сцены. – Л.: 1976.
4. Берегова О. Сучасні комунікаційні технології в культурі України: Навчальний посібник. – Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 2006.
5. Благодатов Г.И. История симфонического оркестра. – Л.: 1969.
6. Брянцева В.Н. Французская комическая опера XVIII века. Пути становления и развития жанра. – М.: Музыка. – 1985.
7. Вагнер Р. Опера и драма. Изд. Юргенсона. – 1906.
8. Ванслов В. Опера и ее сценическое воплощение. – М.: Изд. ВТО. – 1963.
9. Васенина К. В. Проблема слова в пении //Вопросы вокальной педагогики: сб. статей [сост. и общ. ред. В. Л. Чаплина]. – М.: Музыка, 1982. – Вып. IV. – С. 145-162.
10. Василенко З.І. Фольклористична діяльність М.В. Лисенка. – К., 1972.
11. Веприк А.М. Очерки по вопросам оркестровых стилей. – М., 1961.
12. Гейлиг М.Ф. Форма в русской классической опере. Принципы строения крупных разделов. – М.: Музыка. – 1968.

13. Гликман И.О. Мейерхольд и музыкальный театр. – Л.: Сов. Композитор. – 1989.
14. Гнидь Б. П. Історія вокального мистецтва : підручник [для вищ. муз. навч. закладів]. – Київ: НМАУ ім. П. І. Чайковського, 1997.
15. Гозепунд А. Ричард Вагнер и русская культура. Исследование. – Л.: Сов. Композитор. – 1990.
16. Гордійчук М. Фольклор і фольклористика. Зб. статей. – К.: Муз. України. – 1979.
17. Горович Б. Оперный театр. – М.: Музыка. – 1984.
18. Готлиб А. Основы ансамблевой техники. – М.: Музыка, 1971.
19. Клименко Ж.А. Робота над основними навичками ансамблевого виконання. – Луцьк: РВВ «Вежа» Волинського держ. ун-ту імені Лесі Українки, 2006.
20. Конен В.Д. Театр и симфония. Роль оперы в формировании классической симфонии. – М.: Музыка. – 1968.
21. Концертмейстерська практика в оперному театрі (методичні рекомендації для викладачів та студентів музичних вузів / Укладач Ж.Г. Скобцова/. – К., 1997.
22. Крушельницька Соломія: Спогади. Матеріали. Листування: У двох част. [вст. стаття, упор. і прим. М. Головащенко]. – І ч. – К.: Музична Україна, 1978. – 398 с.; ІІ ч. – К.: Музична Україна, 1979.
23. Либрман Е. Я. Работа над фортепианной техникой. – М.: Искусство, 1985.
24. Лібрето опер композиторів Чехії та Словаччини: Метод. розробка для викладачів і студентів вищих навчальних закладів / Львівська національна музична академія ім. М. Лисенка. – Львів, 2010. – 20 с.
25. Мазель Л.А. Анализ музыкальной формы. – М.: Музыка, 1986.
26. Майкапар А. Вокаліст нуждается в руководителе... (8.11.2013) [Електронний ресурс]. – Режим доступу до інформації: <http://www.muzcentrum.ru/orpheusradio/programsarchive/concertmaster/14315-aleksandr-majkapar-vokalist-nuzhdaetsya-v-rukovoditele>
27. Мамчур І.Л. Сучасна українська опера. – К.: Т-во «Знання». УРСР. – 1984. – Серія УІ «Література і мистецтво».
28. Метнер Н.К. Повседневная работа пианиста и композитора: Страницы из записных книжек / Сост. М.А. Гурвич, Л.Г. Лукомский/. - М.: Музыка, 2011.
29. Микиша М. Практичні основи вокального мистецтва; [літер. виклад. М. Головащенко]. – 2-ге вид. – К.: Музична Україна, 1985.
30. Михайлова Т. Н. О вокально-технической подготовке репертуара // Вопросы вокальной педагогики: статьи и очерки [сост. Д. Г. Евтушенко]. – М.: Музыка, 1967. – Вып.3. – С. 91-97.
31. Модр А. Музыкальные инструменты. – М., 1959.
32. Музыка в драматическом театре. Сб. статей. Ленинград. отд.: Музыка. – 1976.
33. Мур Дж. Певец и аккомпаниатор. – М.: Радуга. – 1987.
34. Неллі В.О. Про режисуру. – К.: Мистецтво, 1977.
35. Нестеренко Е. Размышление о профессии. – М.: Искусство, 1985.
36. Паваротти Л., Райт У. Мой мир. – М., 1995.
37. Павловская-Боровик В. И. Об исполнительских задачах певца / Вопросы вокальной педагогики : сб. статей [сост. Л. Дмитриев]. – М.: Музыка, 1982. – Вып. VI. – С.57-69.
38. Падалка Г.М. Педагогіка мистецтва (Теорія і методика викладання мистецьких дисциплін).– К.: Освіта України, 2008.
39. Петров А.П. Время, Музыка, Музыканты. Размышления и беседы. – Л.: Сов. Композитор, 1987.
40. Рогаль-Левицкий Д.Р. Современный оркестр. – М., 1963.
41. Ростовський О.Я. Педагогіка музичного сприймання: навч.- методич. посібник. – К.: ІЗМН, 1997.
42. Рудницька О.П. Музыка і культура особистості: проблеми сучасної педагогічної освіти: навч. посібник. – К.: ІЗМН, 1998.
43. Савари С. Азбука аккомпанемента : [уч. пособие]; [ред. А. Я. Гросов]. – Донецк: ООО „Юго-Восток, Лтд’’, 2005.
44. Сафонов В.І. Художня інтерпретація музичних творів. – К., 1995
45. Скоробагатько Н. Нотатки оперного концертмейстера. – К.: Муз. Україна, 1973.
46. Станиславский К.С. Моя жизнь в искусстве. – М.: Искусство. – 1962.
47. Тимохин В. Мастера вокального искусства XX века. Очерки о выдающихся певцах современности. – М.: Музыка, 1974. – Вып. 1.
48. Фишер-Дискау Д. Отзвуки былого : Размышления и воспоминания: [Пер. с нем.]. – М.: Музыка, 1991. – 285 с.
49. Фількевич Г.М. Музыка в драматичному театрі. –К., 2004.
50. Френкель М. Современная сценография. –К., Мистецтво, 1980.
51. Чачава В. Уметь подчиняться активно // Советская музыка. – 1991. – №2. – С. 83-87.
52. Чулаки М. Инструменты симфонического оркестра. – М., 1972.
53. Цыпин Г. М. Психология музыкальной деятельности. – М., 1994.
54. Цыпин Г.М. Исполнитель и техника. – М., 1999.
55. Шейко Р. Елена Образцова. Записки в пути. Диалоги. - М.: „Искусство’’, 1984.
56. Шендерович Е. В концертмейстерском классе. Размышления педагога. – М.: Музыка, 1996.
57. Шендерович Е. О преодолении пианистических трудностей в клавирах: советы аккомпаниатора. – Л.: Музыка, 1972.
58. Шендерович Е. В концертмейстерском классе. – М.: Музыка, 1996.

59. Ярославцева Л.. Опера. Певцы. Вокальные школы Италии, Франции, Германии XVII-XX веков. – М.: «Издательский дом «Золотое руно». – 2004.